ფოხორაულების ნამოსახლარი
(ისტორიულ-არქეოლოგიური მიმოხილვა)

მწყერაძე გიორგი,
საქართველოს უნივერსიტეტი
giorgi.mtskeradze@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.62343/arch.2020.3

შესავალი

წინამდებარე ნაშრომის მიზანია ქ. თელავთან მდებარე ერთი, მეტად საინტერესო, არქეოლოგიური ძეგლის მიმოხილვა, რომელიც ნაკლებად არის ცნობილი ფართო საზოგადოებისთვის და მხოლოდ სპეციალისტთა ვიწრო წრეს მოეპოვება მასზე გარკვეული ინფორმაცია. ამ ძეგლით ჩვენი დაინტერესება განაპირობა იმ გარემოებამ, რომ იქ ჩანს საზოგადოების განვითარების პრაქტიკულად უწყვეტი ჯაჭვი, დაწყებული ძვ.წ. II-I ათასწლეულების მიჯნიდან, შუა საუკუნეების ჩათვლით. ნაშრომს, რასაკვირველია ამ ძეგლთან დაკავშირებული ისტორიულ-არქეოლოგიური საკითხების სრული, ამომწურავი გაშუქების პრეტენზია ვერ ექნება. ამჟამად ჩვენს ამოცანას წარმოადგენს სხვადასხვა სამეცნიერო პუბლიკაციებში გაბნეულ ცნობებზე დაყრდნობით წარმოვაჩინოთ ერთიანი სურათი ამ ძეგლისა, რომელიც თავის მხრივ წარმოდგენას გვიქმნის რეგიონის მატერიალური კულტურისა და საზოგადოების უწყვეტი განვითარების შესახებ.

ადგილი „ფოხორაულები“ მდებარეობს თელავის ჩრდილოეთით ალაზნის დაცემულ ვაკეზე. ეს ტერიტორია („ფოხორაულები“) თელავის მუნიციპალიტეტის სოფელ კურდღელაურის თემს ეკუთვნის. კურდღელაური ცივ-გომბორის ჩრდილოეთით ქ. თელავის ძირშია გაშენებული.

გვიან ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამოსახლო

ნასოფლარ ფოხორაულების ზედაპირზე ჩანს ადრე და გვიანფეოდალური ხანის ნამოსახლარი და რამდენიმე ეკლესია. აქ არავითარი შემაღლება არ ჩანს, რომელიც მიუთითებდა ადრეული სამოსახლოს არსებობაზე, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ამ ადგილას გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამოსახლო აღმოჩნდა 2,5-3 მეტრის სიღრმეზე. სამოსახლომ თავი იჩინა მაწანწარისა და თელავის ხევების ზემო ალაზნის ახალი კოლექტორული არხის გაჭრის დროს (XX ს-ის 60-იანი წლები). კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის რაზმმა, კ. ფიცხელაურის ხელმძღვანელობით აწარმოა არქეოლოგიური გათხრები. ნამოსახლარის ზედა ფენები დალამული და დაღორღილია ცივ-გომბორის ჩრდილოეთი ფერდებიდან მოვარდნილი წყლების მიერ. როგორც ჩანს, ნამოსახლარი ძველადვე ძლიერ დაუნგრევიათ და დაუწვავთ, შემდეგ ცივ-გომბორის ქედის წყლებს მთლიანად დაუშლია.

დაზვერვითი შურფების მიხედვით ირკვევა, რომ ალაზნის ვაკეზე განლაგებულ ფოხორაულების ნამოსახლარს 40000 კვადრატული მეტრი უნდა სჭეროდა. მთლიანად გაითხარა ფართობი 25×15 მ. აქ გამოვლინდა ნაგებობათა კედლების რიყის ქვის საძირკვლები, რომელთა ზედა ნაწილი წნული და თიხით შელესილი უნდა ყოფილიყო, რაც დამწვარ ბათქაშზე შემორჩენილი ანაბეჭდების მიხედვით ირკვევა. გადახურვა

შესაძლოა ბანური იყო, ამის საბუთად გამოდგება ერთ-ერთი სათავსოს იატაკზე აღმოჩენილი რამდენიმე მსხვილი ძელის დანახშირებული ნაშთები. მიკვლეული ნაშთების მიხედვით იატაკი თიხატკეპნილი უნდა ყოფილიყო.

ნამოსახლარის შესასწავლ ფართობზე აღმოჩნდა მისი სინქრონული ორმოსამარხი, რომელიც მხოლოდ მსხვილფეხა და წვრილფეხა რქოსანი საქონლის ძვლებსა და თიხის ჭურჭელს შეიცავდა. ამის მიხედვით შეიძლება ვივარაუდით, რომ საქმე გვაქვს ძველი ტრადიციის გადმონაშთთან, როდესაც წესად იყო სამარხების სამოსახლოსთან გამართვა. მით უმეტეს, რომ „ფოხორაულებში“ ე.წ კენოტაფი სამარხია აღმოჩენილი.

„ფოხორაულების“ ნამოსახლარზე შეკრებილი თიხის ჭურჭელი დამზადებულია ქვიშანარევი თიხისაგან, გამომწვარია ლეგად ან ლეგა-მოყავისფროდ, ზედაპირი დასერილი აქვს კონცენტრული ხაზებით. ჭურჭელი ყვარელწყლისა და თეთრწყლების სამარხებში აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის იდენტურია და ამდენად ამავე პერიოდის უნდა იყოს. ე.ი. ძვ. წ. XI-X საუკუნეების. ფოხორაულების ნამოსახლარი არის მატერიალური დადასტურება იმისა, რომ ამ რეგიონში ძვ. წ. I ათასწლეულის დამდეგიდან მაინც მძლავრი დასახლებული პუნქტია მიწაზე დამჯდარი ცხოვრების წესით. [ფიცხელაური. 1973. 38].

ანტიკური ხანის სამაროვანი

ფოხორაულების შემოგარენში სოფელ გულგულასთან სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების დროს ადგილობრივი მოსახლეობა ხშირად პოულობს სხვადასხვა სახის ნივთებს: კერამიკას, ბრინჯაოს იარაღს და სხვ. XX ს-ის 60-იან წლებში აქ დაფიქსირებულ იქნა ანტიკური ხანის სამაროვანი (თუმცა მისი გათხრა-დოკუმენტირება არ მომხდარა). 1937 წელს ამ სამაროვანის სავარაუდო ტერიტორიიდან თელავის მუზეუმში შემთხვევითი მონაპოვრის სახით შესულია ორი ჭურჭელი. ერთი მათგანი წითელკეციანი სამფეხა ლანგარია (ინვ. №3007) (სურ. 1). მეორე კი ლეგა-მონაცრისფროდ გამომწვარი ოთხფეხა ჯამი (ინვ. №693). (სურ. 2). ეს მასალა უეჭველად სამარხეული წარმომავლობისაა და კეცის ფაქტურითა და ფორმით დიდ სიახლოვეს ამჟღავნებს აღმოსავლეთ საქართველოს ძვ. წ IV-III საუკუნეების კერამიკასთან. [ლაღიაშვილი. 2017. 8-9].

სურ. 1 Pic.

სურ. 2 Pic.

მართალია, გვიანბრინჯაოს ხანაში ეს ძეგლი განადგურდა, მაგრამ აქ ანტიკურ ხანაში მაინც გრძელდება ცხოვრება. ამის თქმის საფუძველს აღმოჩენილი ნივთები იძლევა, რომელიც სწორედ ამ პერიოდს ეკუთვნის. როგორც ჩანს ცხოვრება უწყვეტად მიმდინარეობს, წინააღმდეგ შემთხვევაში არ იქნებოდა დასახლების კვალი აღნიშნულ ხანაში.

ადრე ქრისტიანული ხანა და განვითარებული შუა საუკუნეები

კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის რაზმმა (ხელმძღვანელი - ცისანა ჩიკოიძე) „ფოხორაულების“ ტერიტორიაზე აწარმოა არქეოლოგიური გათხრები. შესწავლილ იქნა ფეოდალური ხანის ნამოსახლარი, რომელიც უშუალოდ ადევს ზემოდან განხილულ გვიანბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარს.

ყველაზე ინტენსიურად ეს ნამოსახლარი დასახლებული ყოფილა ადრე და განვითარებულ შუასაუკუნეებში, რაზედაც მიგვანიშნებს ოთხი ბაზილიკური ეკლესიის ნანგრევები, რომლებიც მოსახლეობაში ცნობილია „დიდი ეკლესიის“, „პატარა ეკლესიის“, „ყვავიჭამიას“ და „ღვთის ეკლესიის“ სახელით.

ექსპედიციამ გათხარა „პატარა ეკლესია“ (სურ. 3), რომელიც აშენებულია თითქმის თანაბარი ზომის რიყის ქვისაგან. მას აქვს სხვადასხვა ზომის რამდენადმე დაგრძელებული სამი დარბაზი. თითოეულ დარბაზს აღმოსავლეთის მხრიდან აქვს ნალისებრი აფსიდა და გადახურულია სფერული თაღით, ამრიგად ეკლესია შედგება ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი სამი ნავისაგან („ეკლესიისაგან“), რომლებიც ერთმანეთთან თითო კარით არიან დაკავშირებულნი. შუა ნავი უფრო ფართო და მაღალია. მას აქვს მკვეთრად გამოყოფილი აფსიდა, შუაში დატანებული გრძელი სარკმლით. საკურთხეველი იატაკიდან ამაღლებულია 20 სმ-ით. იატაკი მოპირკეთებულია კირხსნარით.

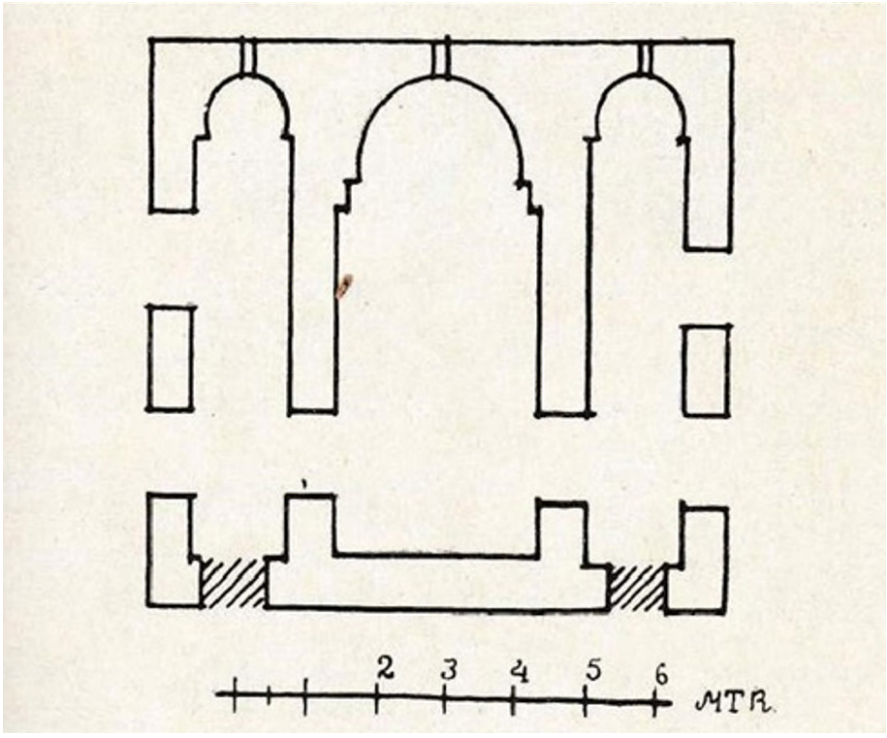

სურ. 3 Pic.

გვერდითი ნავები უფრო დაბლებია. მათ აქვთ დამოუკიდებელი ნალისებური აფსიდები, რომლებშიც თითო მოგრძო ფორმის სარკმელია დაყოლებული. იატაკები არ არის შემორჩენილი. გვერდითი ეკლესიებისა და მთავარი ნავის დამაკავშირებელი კარები ერთმანეთის მიმართ აბსოლუტური სიმეტრიით არის განლაგებული. მათი თავანი ქვები (არქიტრავები) 1,7 მ სიგრძისაა. არც ერთ ნავში არ არის გამოყოფილი დამატებითი სათავსო.

ეკლესიის დასავლეთის კედლის გარკვეულ მონაკვეთზე, გარედან, მიწის ზედაპირიდან 2,5 მ სიმაღლეზე, დატოვებულია რიყის ქვის შვერილები (კონსოლები), ჩანს რაღაც შემდგომი მინაშენისთვის, რომელიც აღარ დაუმთავრებიათ და ამის გამო შესაბამისი კარებები ამოუქოლავთ.

როგორც ეკლესიის აღწერიდან ჩანს, იგი წარმოადგენს ე.წ. სამეკლესიან ბაზილიკას (სურ. 4), რომელსაც აკადემიკოსი გ. ჩუბინაშვილი ბაზილიკური ეკლესიების ქართულ ვარიაციად მიიჩნევს. ამ ახალ არქიტექტურულ კომპოზიციათა შორის მკვლევარი უძველესად თვლის ბოლნისის ქაფანაქჩისა [http://www.dzeglebi.ge/dzeglebi/b/qafanaqchi.html-] და ვანათის ეკლესიებს [http://saunje.ge/index.php?id=1059&lang=en], რომლებსაც ჯერ კიდევ არა აქვთ გამოყოფილი დამატებითი სარიტუალო ნაწილები - პოსტოფორიუმები და დასავლეთის გარშემოსავლელი. ავტორი ამ ეკლესიებს V-VI სს. მიჯნით ათარიღებს.

სურ. 4 Pic.

გეგმის მიხედვით ფოხორაულების „პატარა ეკლესია“ მსგავსია ამ ეკლესიებისა, მაგრამ მისი თავდაპირველი პროექტი უფრო რთული და განვითარებული ჩანს. მის ჩრდილოეთისა და სამხრეთის ნავებს აქვს ორ-ორი თაღოვანი შესასვლელი, დასავლეთის მხრიდან გაჭრილი კარი და გარშემოსავლელის ჩანაფიქრი (შემორჩენილი კონსოლების სახით).

იმის გამო, რომ ფოხორაულების ეკლესიას ემჩნევა ფორმათა განვითარების კვალი, ჩვენ ვთვლით, რომ იგი აშენებული უნდა იყოს ბოლნისის ქაფანაქჩისა და ვანათის ეკლესიებზე უფრო გვიან. „პატარა ეკლესიის“ დეტალებს ახლო პარალელები ეძებნებათ გ. ჩუბინაშვილის მიერ I ტიპში გაერთიანებულ ძეგლებთან მაგ; კარდანახის

„საბაწმინდისა“ და კისისხევის „კონდამიანის“ ეკლესიებთან. მაგრამ ძირითადად იმ ნიშნის მიხედვით, რომ არა აქვს გამოყოფილი პოსტოფორიუმები, რაც მეორე ჯგუფში გაერთიანებულ ყველა ეკლესიას უკვე მხატვრულად დამთავრებულ ფორმაში გააჩნია.

კახეთში სამშენებლო მასალად ძირითადად ხევებში აკრეფილ რიყის ქვას ხმარობდნენ. ამდენად კახელ ხუროთმოძღვრებს დეკორატიული ეფექტების მიღწევის საშუალება ნაკლებად ჰქონდათ, ამოტომ კახელი ხუროთმოძღვრები ორნამენტის გამოყვანის საკმაოდ ორიგინალურ ხერხს მიმართავდნენ: ორნამენტი გამოჰყავდათ დუღაბსა და კერამიკაში.

ამ მხრივ განსახუთრებით საყურადღებოა ორიგინალური არქიტექტურული დეკორატიული დეტალები, რომლებიც აღმოჩნდა ფოხორაულების „პატარა ეკლესიის“ გათხრის დროს. ისინი საინტერესოა როგორც ამ ეკლესიის მხატვრულ - სტილისტური შესწავლისთვის, ისე კახეთის ხუროთმოძღვრული დეკორის განვითარების ისტორიისთვის.

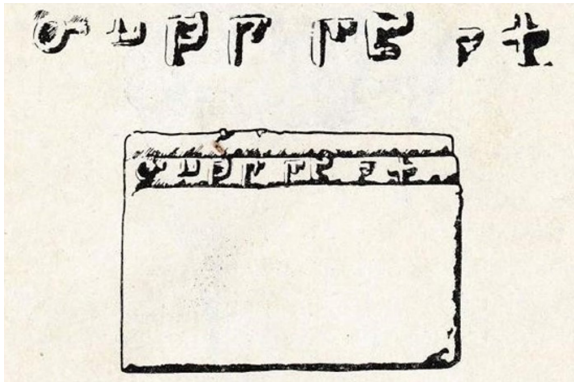
ფოხორაულების ეკლესიაში მოპოვებული კარნიზები დამზადებულია ყალიბში წითლად გამომწვარი წვრილმარცვლოვანი, კარგად დამუშავებული თიხისგან. თითქმის ყველა ნატეხს ემჩნევა ნათითურები.

კარნიზები ორი ტიპისაა. ერთ ჯგუფს აქვს რელიეფური კბილანები, რომლებზეც გამოძერწილია ჯვრები, ხოლო კბილანებს შორის ასევე რელიეფურად გამოყვანილია მცენარეული ორნამენტი. თითო კარნიზზე ჯვრის ოთხი რელიეფური გამოსახულებაა (სურ. 5).

სურ. 5 Pic.

მეორე ჯგუფის კარნიზები ბრტყელი და სამსაფეხურიანია. შუა საფეხურზე რელიეფურად გამოყვანილია ძველი ქართული წარწერა, რომელიც შესრულებულია ნუსხურნარევი ასომთავრულით. წარწერა თიხაზე დაშტამპულია უკუღმა, ნეგატიურად. ტექსტი ყველგან ერთი და იგივეა და შედგება სამი დაქარაგმებული სიტყვისაგან, რომლებიც ქარაგმის გახსნის შემდეგ ასე იკითხება: „ქრისტე შეიწყალე ეკოლ“. მესამე სიტყვის ქარაგმის გახსნა არ მოხერხდა, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ დაქარაგმებულია ეკლესიის მშენებლობასთან ან მის რესტავრაციასთან დაკავშირებული პიროვნების სახელი (სურ. 6).

სურ. 6 Pic.

წარწერის პალეოგრაფიის შესახებ გამოთქმულია ორგვარი მოსაზრება: რიგი სპეციალისტებისა ვარაუდობენ, რომ წარწერა მიეკუთვნება IX-X საუკუნეების მიჯნას, ზოგიერთი კი მას XII საუკუნის ბოლო ეტაპზე ადრეულად არ მიიჩნევს. წარწერა შედგება სამი სიტყვისგან, რომელიც რვა ასოთია გადმოცემული. პალეოგრაფიის თვალსაზრისით საყურადღებოა წარწერაში გამოყენებული ორი ასო ე და ლ, რომელთაც ქართული ასომთავრული დამწერლობის უძველესი ნიმუშებისათვის დამახასიათებელი მოხაზულობა აქვთ. კერძოდ, მათ არ აქვთ წინ გამოწეული ჰორიზონტალური ხაზი, რომელიც X საუკუნიდან ჩნდება. გარდა ამისა, ასო *ш*-ს ნუსხური დამწერლობისთვის დამახასიათებელი მოხაზულობა უჩანს. ნუსხურნარევი ასომთავრულით შესრულებული დამწერლობის ნიმუშები კი გვხვდება IX-X საუკუნეების წარწერებში. ამრიგად, პალეოგრაფიულად წარწერა შესაძლებელია X საუკუნის წინა ხნით დავათარიღოთ.

არქეოლოგიური სტრატიგრაფია მხარს უჭერს კარნიზების თარიღზე გამოთქმულ პირველ მოსაზრებას. მათი დამზადების თარიღი XI საუკუნეს არ უნდა სცდებოდეს, რადგან XI-XII საუკუნეებით თარიღდება ეკლესიის სამხრეთ ნავში აღმოჩენილი ორი საძვალე, რომელთა კედლებიც აშენებულია ორივე ტიპის კერამიკული კარნიზებით, რაც აშკარად მათ მეორად გამოყენებაზე მიუთითებს. სამარხებში აღმოჩენილი მოჭიქული ჯამები და სამაჯურები სამარხებს XI-XII საუკუნეებით ათარიღებს.

ამრიგად სამარხები თარიღდება XI-XII საუკუნეებით, ხოლო ამ სამარხებში სამშენებლო მასალად კარნიზების ხმარება კი მის მეორად გამოყენებაზე და ამდენად, უფრო ადრეულ წარმოშობაზე მოუთითებს.

ეკლესია გადახურული ყოფილა კრამიტით. სამწუხაროდ შემორჩენილია მხოლოდ გვიანდელი გადახურვის კვალი. ეკლესიის გარშემო ეყარა „ღარიანი“ და „გვერდებაკეცილი“ კრამიტის ფრაგმენტები, რომელთა უმრავლესობა შემკული იყო ნიშნებით: რელიეფურად ამოყვანილი წიბოებით, სხივებით, ხვეულებით და სხვ.

მსგავსი ორნამენტით შემკული კრამიტები დიდი რაოდენობით გვხვდება როგორც ალაზნის ისე ივრის ხეობაში, რომლებიც გვინი შუასაუკუნეებით თარიღდებიან.

ფოხორაულების სამეკლესიანი ბაზილიკის არქეოლოგიურმა შესწავლამ კიდევ ერთხელ ცხადყო VI-VII საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრების დიდი აღმავლობა. ასეთი ძეგლების სიმრავლე უტყუარი მოწმობაა კახეთ-ჰერეთის დიდი ნივთიერი და კულტურული მომძლავრებისა აღნიშნულ ხანაში. მაღალმა ეკონომიკურმა დონემ კი განსაზღვრა ქვეყნის ინტენსიური დასახლება [ჩიკოიძე. 1973. 14-20].

დასკვნა

ამრიგად, ფოხორაულების ნასოფლარის არქეოლოგიური შესწავლა ცხადყოფს, რომ ამ არეალში ცხოვრება უწყვეტად მიმდინარეობდა, რომელიც იწყება ბრინჯაოს ხანიდან, გრძელდება ანტიკურ ხანაში და ცხოვრების ყველაზე ინტენსიურ ხასიათს განვითარებულ შუა საუკუნეებში აღწევს. ეს ნასოფლარი საინტერესოა ასევე არქიტექტურული თვალსაზრისით. ვინაიდან აქ მდებარე ოთხი ეკლესიიდან მხოლოდ ერთია არქეოლოგიურად შესწავლილი, სადაც საკმაოდ საინტერესო ნივთიერი მასალა გამოვლინდა.

ყოველივე ეს მიუთითებს ძეგლის მნიშვნელობაზე და იმ ფაქტზე, რომ ფოხორაულების ნასოფლარი მდიდარი ისტორიულ-არქეოლოგიური წყაროა, რომლის ძირეულად შესწავლის შედეგად კიდევ უფრო ნათელი გახდება აქ მცხოვრები მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარების დონე. ნასოფლარი საქართველოში არსებული ისტორიული პროცესების მიხედვით ვითარდებოდა. მისი სამომავლოდ შესწავლა წინ გადადგმული ნაბიჯი იქნება ამ რეგიონის მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის შესასწავლად.

გამოყენებული ლიტერატურა

ლაღიაშვილი, გ. (2017). *ისტორიულ-არქეოლოგიური გზამკვლევი*. ნამოსახლარი „ფოხორაულები“.

ფიცხელაური, კ. (1973). *აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ. წ. XV-VIIსს.)*. მეცნიერება. თბილისი.

ჩიკოიძე, ც. (1973). *ქალაქი თელავი (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა)*. თბილისი.

http://www.dzeglebi.ge/dzeglebi/b/qafanaqchi.html;- ქვემო ბოლნისის სამეკლესიანი ბაზილიკა (ბოლნისის ქაფანაქჩი) VI ს.

http://saunje.ge/index.php?id=1059&lang=en; - ვანათის სამეკლესიიანი ბაზილიკა - ჟღერს ქვის ჰარმონია, ტ.14, - თბ., „ციცინათელა“, 2007.

სურათების აღწერილობა

სურ 1. წითელკეციანი სამფეხა ლანგარი. ლაღიაშვილი გ. 2017. ისტორიულ-არქეოლოგიური გზამკვლევი. ნამოსახლარი „ფოხორაულები“; გვ.8.

სურ 2. ლეგა-მონაცრისფროდ გამომწვარი ოთხფეხა ჯამი. ლაღიაშვილი გ. 2017. ისტორიულ-არქეოლოგიური გზამკვლევი. ნამოსახლარი „ფოხორაულები“; გვ.8.

სურ 3. „პატარა ეკლესია“. ფოტო გიორგი მწყერაძის.

სურ 4. „პატარა ეკლესიის“ გეგმა. ჩიკოიძე ც. 1973. „ქალაქი თელავი“ (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა) გვ.15.

სურ 5. ჯვრის გამოსახულებიანი კარნიზი. ჩიკოიძე ც. 1973. „ქალაქი თელავი“ (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა) გვ.17.

სურ 6. კარნიზზე დაქარაგმებული წარწერა. ჩიკოიძე ც. 1973. „ქალაქი თელავი“ (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა) გვ.18.

Habitation site of Fokhorauls (Historical-archaeological review)

Mtskeradze Giorgi,
The University of Georgia
giorgi.mtskeradze@gmail.com

Summary

The purpose of this paper is Overview of one of the most interesting archaeological sites near Telavi, which is less well known to the general public and only a narrow circle of specialists can obtain some information about it. Our interest in the place of residence was conditioned the fact, that there seems to be a virtually continuous chain of community development, starting in BC From the turn of the II-I millenni, including the Middle Ages. The place "Fokhorauli" is located on the fallen plain of Alazani north of Telavi. On the surface of the habitation site of Fokhorauls are seen the remains of early and late feudal times and several churches. There is no evidence of an early habitation here, which indicated the existence of an early habitation, but nevertheless, Archaeological study of Fokhoruli reveals that life in this area was continuous, starting from the Bronze Age, continuing in antiquity and reaching the most intense character in the developed Middle Ages. Most intensively this settlement was inhabited In the early and developed Middle Ages. It is also interesting from an architectural point of view. Since only one of the four churches located here has been archaeologically studied, it has revealed some very interesting material. The habitation site of Fokhorauli is a rich historical-archeological source, through a thorough study of which the level of socio-economic and cultural development of the population living here will become clearer. habitation site was developing according to the historical processes in Georgia. Studying it in the future will be a step forward in exploring the population and culture of this region.

List of Illustrations

Pic. 1. Red-bodied tripod Bowl. Lagiashvili G. 2017. Historical-Archaeological Guide. Habitation site of "Fokhorauls".

Pic. 2. Gray four-legged bowl. Lagiashvili G. 2017. Historical-Archaeological Guide. Habitation site of "Fokhorauls".

Pic. 3 "Little Church". Photo by Giorgi Mtskeradze.

Pic 4. Plan of the "Little Church". Chikoidze Ts. 1973. "Telavi City" (Historical-Archaeological Survey) p.15.

Pic. 5. Cross image on cornice. Chikoidze Ts. 1973. "Telavi City" (Historical-Archaeological Survey) p.17.

Pic 6. Inscription on cornice. Chikoidze Ts. 1973. "Telavi City" (Historical-Archaeological Survey) p.18